

М. І. Волков

Донецьк

ДОНЕЦЬК (до 1924 – Юзівка, 1924–61 – Сталіно) – місто обласного значення, центр [Донецької області](#). Знаходиться у верхів'ї р. Кальміус (бас. Азов. моря), на Пд. Зх. Донец. кряжа, у межах [Донецького кам'яновугільного басейну](#), за 861 км від Києва, 136 км від Маріуполя, 110 км від Слов'янська, 98 км від Краматорська, 53 км від Горлівки, 50 км від Єнакієвого та за 20 км від Макіївки. Поверхня міста ускладнена териконами (вис. бл. 100 м). Площа 570,7 км². Насел. 1 016 194 особи (2001, складає 91,3 % до 1989): росіян – 48,15 %, українців – 46,65 %, білорусів – 1,15 %, греків – 0,99 %, євреїв – 0,50 %, татар – 0,49 %, вірмен – 0,40 %, азербайджанців – 0,20 %, грузинів – 0,20 %. Вузол залізниць і автомоб. шляхів; аеропорт. Транспортна інфраструктура: автобусні, тролейбусні та трамвайні маршрути. Поділяється на Бudyоннів., Ворошилов., Калінін., Київ., Кіров., Куйбишев., Ленін., Петров., Пролетар. р-ни. Пролетар. райраді підпорядк. Моспин. міськрада (м. *Моспине*, смт [Горбачово-Михайлівка](#), села Бирюки, Вербова Балка, Гришки, Михайлівка, Новодвірське, Октябрське), Бudyоннів. – Ларин. селищна рада (смт [Ларине](#), с-ще Павлоградське, с. Темрюк). Разом з Макіївкою утворює велику агломерацію.

На тер. міста у Київ. і Пролетар. р-нах розкопано кургани доби неоліту (3 тис. р. до н. е.; кістяки людини, крем'яні знаряддя праці, глиняний посуд), у Куйбишев. – епохи міді–бронзи. Пobl. центр. обл. лікарні досліджено курган зі скіф. похованням (4–3 ст. до н. е.), відомі також кургани кочівників 11–13 ст., де знайдено срібні прикраси, шаблі, вудила, кістки коней. Заселення тер. ниніш. міста розпочалося наприкінці 17 ст., коли у верхів'ї Кальміусу, на правому її березі, заможні козаки заклали зимівники та хутори. Нижче по Кальміусу запорожець Мандрика заснував зимівник Мандрикине. козаки, які селилися тут, разом зі своїми сім'ями охороняли шлях з Дону на Запорожжя, займалися скотарством і землеробством. Поселення того часу не мали постій. характеру та часто змінювали своє місце розташування. Ліквідувавши 1775 Запороз. Січ, царський уряд дарував місц. землі та надавав офіцер. чини козац. верхівці, яка зголосилася служити Рос. імперії. 1779 нащадок Ізюм. полковника поручик Є. Шидловський у межах пн.-сх. частини сучас. Київ. р-ну заснував слободу Олександрівку (названа на честь його старшого сина Олександра), переваж. частини Ворошилов. р-ну – Крутоярівку (залишки яру й нині обрамовують зі Сх. парк ім. Ленін. комсомолу). За 4-м Всерос. переписом насел. 1782 в Олександрівці

проживало 206 чоловіків і 165 жінок. Наприкінці 18 – на поч. 19 ст. на тер. Д. з'явилися ще 4 поселення: Олексіївка, Катеринівка, Любимівка та Григорівка. 1803 колиш. зимівник Мандрикине став маєтком Авдотійним. Після 1820 в Олександрівці закладено дрібні шахти («дудки»), де здійснювали видобуток вугілля з пластів, що виходили на поверхню землі. 1841 новорос. генерал-губернатор М. Воронцов у межах міста збудував перший великий рудник Олександрівський, на якому працювало 76 вільнонайманих робітників. У 1850-х рр. щоріч. видобуток вугілля на ньому становив 400–500 тис. пудів. 1859 в Олександрівці мешкало 1091, Авдотійному – 380, Олексіївці – 320, Григорівці – 154 особи (всі вони входили до Бахмут. пов.). Після земел. реформи 1861 на ці землі почали приїжджати переселенці з центр. р-нів Росії. Власне свою історію Д. веде від 1869, з поч. будівництва за 7 км від Олександрівки металург. заводу (нині ЗАТ [«Донецьксталь» Металургійний завод](#)) та шахт акц. «Новорос. товариства кам'яновугіл., залізороб. і рейкового виробництва», розпорядником якого до 1889 був британ. підприємець Дж. Юз. Згодом заводське та Олександрів. рудника с-ща злилися в одне – Юзівку. 1872 введено в дію Костянтинів. залізницю (Костянтинівка–Ясинувата–Юзівка–Оленівка), з якою Юзів. завод був з'єднаний залізнич. гілкою. Зростання металург. виробництва супроводжував швидкий розвиток кам'яновугіл. промисловості, для потреб якої 1889 бельг. підприємці Боссе та Генefeld спорудили маш.-буд. і чавуноливар. завод (нині ВАТ [«Донецькгірмаш»](#)). На поч. 20 ст. Юзівка – знач. залізнич. вузол, один із найпотужніших пром. центрів на Пд. Рос. імперії. 1899 на тер. ниніш. Д. діяло 9 рудників потуж. 99,2 млн пудів вугілля, на яких працювало бл. 1 тис. гірників. Серед найбільших (3/4 від заг. видобутку) – акціонерних англ. «Новорос. товариства кам'яновугіл., залізороб. і рейкового виробництва» та франц. «Рутченків. гірн.-пром. товариства» (решта належала рос. і укр. підприємцям, зокрема Карпову, Рутченку). Водночас розвивалися дрібні підприємства харч. та легкої пром-стей (станом на 1899 – 16), Юзівка перетворилася на знач. ринок збуту с.-г. продукції. Щонеділі відбувалися базари, двічі на рік (навесні та влітку) – великі ярмарки. У 1870–80-х рр. Юзівку забудовували хаотично, від 1891 – відповідно до затв. Новорос. товариством плану, за яким вулиці (лінії) розміщували прямолінійно, паралельно одна одній і перетинали перпендикулярно прямими вузькими проспектами. До 1917 Юзівка не мала органу самоврядування та влас. бюджету (в офіц. документах зазначалася як містечко), адміністративно наприкінці 19 – на поч. 20 ст. поділялася на пд. («Заводська») і пн. («Новий Світ») частини. У пд. знаходилися завод. споруди, залізничні депо, шахти, телеграфна станція, лікарня, аптека, англ. школа, будинки англ. і рос. кваліфік. працівників, завод. контора, садиба Юзів, завод. клуб «Аудиторія», православ. молитов. будинок св. Миколи Угодника, велотрек, теніс. корт; у пн. – Свято-Преображен. собор (1884), трактир «Новий Світ» (виник побл. металург. заводу з перших днів його роботи), базар, крамниці, перукарні, різноманіт. майстерні, 6 готелів, 3 банки (Держ., Азово-Донський, Міжнар.), 6 аптек, базарна та пошт.-телеграфна контори, 4 початк. школи, 3 гімназії, комерц. училище, упр. поліцей. наглядача, земська лікарня, цирк, міський сад, пожежна каланча. 1870 у Юзівці налічувалося 164, 1884 – 5494, 1897 – 28 076,

1910 – 48 400 жит. 1898 тут відкрито майстерні з ремонту гірн.-шахт. устаткування (нині ВАТ «Рутченківський завод “Гірмаш”») та Рутченків. коксохім. завод, 1911 – Смоляників. коксохім. завод (1970 на базі Рутченків., Смоляників. заводів та колиш. коксохім. виробництва металург. заводу Новорос. товариства утвор. Донец. коксохім. завод ім. С. Кірова, нині ВАТ [«Донецьккокс»](#)), 1916 – підприємство з виробництва снарядів дрібного, середнього та великого калібрів (нині ВАТ [«Донецький завод “Точмаш”](#)»), перший у Рос. імперії завод синтет. кислоти (у 1990-х рр. – ВАТ «Донец. завод хім. реактивів», нині не працює). У 1900-х рр. у Юзівці діяли шахти «Гур’ївська» Олександрів. копальні, «Похила» Смоляників. копальні, № 4, 7, 8, 9, 9-біс копальні «Вітка», «Заводська», «Центральна», № 7 «Похила», № 4 «Лівенська» та ін. Під час рев. подій 1905–07 відбувалися масові демонстрації. Від 1917 – місто. У ході Визв. змагань 1917–21 політ. влада неоднораз. змінювалася. Найбільший вплив на робітництво мали рос. ліві течії – есери, меншовики, більшовики. Від поч. 1918 в Юзівці перебували більшов., від квітня – нім. війська, наприкінці 1918 – красновці. На поч. 1919 місто знову захопили більшовики, згодом – денікінці, влітку 1920 – врангелівці. Остаточно рад. владу встановлено у листопаді 1920. Відтоді розпочато відновлення зруйнованої промисловості, націоналізацію нар. господарства, будівництво робітн. с-щ, громад. споруд. Від 1925 Сталіно (перейменов. на честь тодіш. очільника СРСР *Й. Сталіна*; за твердженням деяких дослідників, протягом кількох місяців 1923 місто назвали іменем одного з гол. організаторів більшов. перевороту 1917, тодіш. наркома з військ. і мор. справ *Л. Троцького*) – округ., від 1932 – обл. центр. У міжвоєнн. в місті збудовано 10 великих вугіл. підприємств заг. потуж. 500 тис. т, авторемонт., з оброблення вторин. кольор. металів, мех. заводи, низку підприємств легк. і харч. пром-стей. 1928 у Сталіно був запущений перший трамвай, 1939 – тролейбус. На поч. 1930-х рр. тут розгорнулося ударництво, згодом – стаханов. рух. 1941 у місті працювало 223 підприємства союз. та респ. значення (7 % заг.-союз. видобутку вугілля, 5 % заг.-союз. виробництва сталі, 11 % – коксу), діяли індустр. (найстаріший ВНЗ Донец. обл., нині [Донецький національний технічний університет](#)), мед. ім. М. Горького (нині [Донецький національний медичний університет ім. М. Горького](#)) та пед. (нині [Донецький національний університет](#)) інститути, 113 заг.-осв. шкіл, 133 дошкіл. заклади; 21 лікарня; драм. театр ім. Артема (нині [Донецький обласний академічний український музично-драматичний театр](#)), театр опери та балету (нині [Донецький академічний державний театр опери та балету ім. А. Солов’яненка](#)), театр ляльок (нині [Донецький академічний обласний театр ляльок](#)). 1926 у Д. проживало 106 тис. (росіян – 56,2 %, українців – 26,1 %, євреїв – 10,7 %), 1933 – 278 тис., 1937 – 246 тис., 1939 – 472,4 тис., 1941 – 507 тис., 1943 – 175 тис., 1959 – 708 тис. (росіян – 51 %, українців – 31 %, євреїв – 3 %), 1970 – 879 тис., 1984 – 1,06 млн осіб. Жит. зазнали сталін. репресій. До поч. 1940-х рр. чекісти вбили бл. 4 тис. донеччан. Після нападу Німеччини на СРСР пром-сть міста переорієнтовано на випуск продукції для фронту, з наближенням нім. військ більшість підприємств евакуйовано у сх. р-ни РФ. Під час окупації (23 жовтня 1941 – 8 вересня 1943) нацисти створили концентрац. табір (у якому перебував також письменник [Я. Качура](#),

закатований у жовтні 1943), спалили бл. 60 % усього житл. та громад. фонду. Діяло підпілля під керівництвом С. Матюкіна, С. Скоблова та Б. Орлова. До 1950 Сталіно повністю відбудовано. 1961 на честь р. Сівер. Донець місто отримало сучасну назву. 1970 рішенням ЮНЕСКО визнане одним із найкращих молодих пром. міст світу, 1979 нагороджене орденом Леніна. Перетворенню Д. у сучасне місто у 1960–80-х рр. сприяла діяльність тодішнього керівництва міста та обл. – *В. Миронова* та [В. Дегтярьова](#).

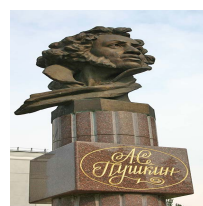
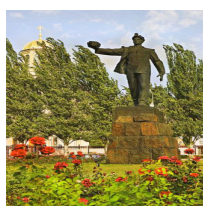
Нині Д. – потуж. пром. центр України. За обсягами пром. виробництва посідає 2-е м. в області після Маріуполя та 1-е м. за темпами екон. розвитку. На його тер. розташ. одна з найбільших в Україні вільних екон. зон («Донецьк»). У місті працює 16 вугіл. шахт потуж. бл. 8,5 млн т вугілля щорічно, переважна більшість яких підпорядк. [Донецькій вугільній енергетичній компанії](#). Серед найпотужніших – [Засядька О. імені Шахта](#). Визначал. також є металург., з оброблення металу, маш.-буд., легка, харч., переробна та ін. галузі промисловості (Металург. завод «Донецьксталь», «Донецькгірмаш», Рутченків. завод «Гірмаш», Донец. завод «Точмаш», «Донецьккокс»; [Донецький казенний завод хімічних виробів](#), кондитер. компанії [«АВК»](#) та [«Конті»](#), ВАТи – «*Топаз*», [«Донбас» Донецьке виробничо-торговельне підприємство](#), [«Донбаскабель»](#), [«Донецький експериментальний ремонтно-механічний завод»](#), [«Донецький енергозавод»](#), [«Донецький завод “Продмаш”](#)», [«Донецький металопрокатний завод»](#), [«Донтехгума»](#), АТ «*Норд*», ЗАТи – [«Донецький завод високовольтних опор»](#), [«Донецька макаронна фабрика»](#), [«Сармат” Донецький пивоварний завод»](#), ТОВи – [«Донецьке виробниче об’єднання “Текстиль-Контакт-Донбас”](#)», [«Донецький завод газової і електричної побутової апаратури»](#)), виробництво електроенергії, газу та води. До поч. 2000-х рр. працював [Донецький завод іграшок](#) – одне з провід. підприємств із виготовлення іграшок у СРСР.

У Д. – 39 ВНЗів (Донец. тех. університет, Донец. університет, Донец. мед. університет, [Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського](#), [Донецький державний університет управління](#), [Донецька державна музична академія ім. С. Прокоф’єва](#), [Донецький державний інститут здоров’я, фізичного виховання і спорту](#)), 21 профес.-тех. ([Донецьке вище училище олімпійського резерву ім. С. Бубки](#), [Донецьке музичне училище](#), [Донецьке училище культури](#), [Донецьке художнє училище](#)), 169 заг.-осв. та 177 дошкіл. навч. закладів, 5 ДЮСШ; [Донецький фізико-технічний інститут ім. О. Галкіна НАНУ](#), [Економіки промисловості Інститут НАНУ](#), [Економіко-правових досліджень Інститут НАНУ](#), [Прикладної математики і механіки Інститут НАНУ](#), [Проблем штучного інтелекту Інститут НАНУ та Міністерства освіти і науки України](#), [Фізики гірничих процесів Інститут НАНУ](#), [Фізико-органічної хімії і вуглехімії Інститут ім. Л. Литвиненка НАНУ](#), [Гірничої геології, геомеханіки і маркшейдерської справи Український державний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут НАНУ](#), [«Автоматгірмаш ім. В. Антипова»](#), [Вибухозахищеного та рудникового електрообладнання Український науково-дослідний інститут](#), [Гірничої механіки Науково-дослідний інститут ім.](#)

[М. Федорова, «Донецький інститут з проектування організації шахтного будівництва та підприємств будівельної галузі», «Дондівпровуглемаш», Донецький державний науково-дослідний і проектний інститут кольорових металів, Донецький державний науково-дослідний інститут чорної металургії, Донецький науково-дослідний вугільний інститут, Донецький науково-дослідний інститут комплексної автоматизації; 52 лікув.-профілакт. установи, 21 лікарня, 27 дит. поліклінік, 5 дит. лікарень, 8 стоматол. поліклінік, 10 СЕС; \[Донецька обласна філармонія\]\(#\), Донец. академ. держ. театр опери та балету ім. А. Солов'яненка, Донец. обл. академ. театр ляльок, Донецький обл. академ. укр. муз.-драм. театр, \[Донецький обласний краєзнавчий музей\]\(#\), \[Донецький обласний художній музей\]\(#\), \[Донецької залізниці історії та розвитку Музей\]\(#\), \[Донецький державний цирк «Космос»\]\(#\), 439 б-к \(\[Донецька обласна універсальна наукова бібліотека ім. Н. Крупської\]\(#\), \[Донецька обласна наукова медична бібліотека\]\(#\)\), 6 кінотеатрів, 46 Палаців і Будинків культури, 15 шкіл естет. виховання; 23 готелі, 2 парки відпочинку, \[Донецький ботанічний сад НАНУ\]\(#\). Виходять газети \[«Донеччина»\]\(#\), \[«Донбасс»\]\(#\), \[«Донецкие новости»\]\(#\), \[«Акцент»\]\(#\), \[«Донецкий кряж плюс»\]\(#\), \[«Вечерний Донецк»\]\(#\), літ.-худож. ж. \[«Донбас»\]\(#\). Щороку відбувається низка міжнар. конкурсів та фестивалів, зокрема молодих піаністів «На батьківщині Сергія Прокоф'єва», дит. балет. вистав «Гран па», опер. мистецтва «Золота корона», гітар. мистецтва «Кришталеві струни», лірич. пісні «Батьківський дім». Серед відомих творчих колективів – засл. ансамбль пісні і танцю України \[«Донбас»\]\(#\). Місто підтримує та розвиває спорт. традиції. У спорт. закладах Д. зросло багато визнач. спортсменів України. Його візит. картою стали міжнар. турніри «Зірки жердини» з легкої атлетики, «Золота Лілія» зі спорт. гімнастики. У Прем'єр-лізі України з футболу Д. представляють команди *«Шахтар»* і *«Металург»*. Встановлено пам'ятники Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому, О. Пушкіну, А. Солов'яненку, Дж. Юзу, С. Бубці, Й. Кобзону, Артему, «Слава шахтарській праці», жертвам фашизму, воїнам, які загинули під час 2-ї світової війни, воїнам-афганцям, жертвам політ. репресій, ліквідаторам аварії на ЧАЕС, героям-стратонавтам, «Цар-пушка» \(копія моск.\), «Цар-дзвін» \(копія бохум., Німеччина\) та ін. Своєрід. символом Донбасу стала «Пальма Мерцалова» \(копія с.-петербур., яку виготовив 1896 коваль Юзів. металург. заводу О. Мерцалов з помічником молотобійником Ф. Шпарінім із суціл. шматка рейки; 1900 його витвір удостоєно Гран-Прі всесвіт. виставки в Парижі\). Культ. споруди мають практично всі осн. конфесії країни – православні \(найбільше УПЦ МП\), римо- і греко-католики, протестанти, юдеї, мусульмани. Більшість храмів побудовано порівняно недавно, інші – докорінно перебудовані культ. споруди 19–20 ст. У Д. здійснює діяльність Ген. консульство Чехії. Розташ. Почесні консульства Німеччини, Словаччини, Литви та Австрії. Міста-побратими: Бохум \(Німеччина\), Гомель \(Білорусь\), Казань \(Татарстан, РФ\), Кутаїсі \(Грузія\), Піттсбург \(США\), Таранто \(Італія\), Шарлеруа \(Бельгія\), Шеффілд \(Велика Британія\). Видатні уродженці: академік АН УРСР – хімік-технолог \[В. Атрощенко\]\(#\), фахівець у галузі металургії \[М. Луговцов\]\(#\), академік НАНУ – економіст \[О. Алимов\]\(#\), фахівець у галузі молекуляр. біології \[Г. Єльська\]\(#\), чл.-кор. АН УРСР, фахівець у галузі гірн. механіки \[К. Борисенко\]\(#\), чл.-кор. НАНУ – фахівці у галузі гірн. справи](#)

[А. Алексєєв](#), [Е. Єфремов](#), фахівець у галузі металургії [В. Пилюшенко](#), металофізик [С. Сидоренко](#), океанолог [Л. Черкесов](#), академік РАН, математик [А. Фоменко](#), чл.-кор. РАН, фахівець у галузі атом. енергетики [В. Сидоренко](#); письменники [Е. Андїєвська](#), [В. Бойко](#), [В. Дїброва](#), [В. Шутов](#); художник декор. мистецтва [Г. Бєро](#), скульптор, живописець, нар. художник РРФСР, дійс. чл. Рос. АМ [А. Бічуков](#), живописець, засл. художник УРСР [В. Єфименко](#), графік, живописець, нар. художник України [В. Шендель](#); опер. співак, нар. арт. СРСР [А. Солов'яненко](#), артисти балету нар. арт. УРСР [В. Писарєв](#) та засл. арт. УРСР [О. Горчакова](#), актриса, засл. арт. УРСР [Т. Аркушенко](#), режисер, засл. арт. УРСР [А. Бондаренко](#), музикознавець, канд. мистецтвознавства [Н. Степаненко](#); один з керівників вугіл. галузі СРСР [Є. Абакумов](#); промисловець [Р. Ахметов](#), реліг. діяч [Р. Брагін](#); спортсмени [І. Веселов](#) (важка атлетика), [Ю. Гаврилов](#) (гандбол), [В. Засипко](#) (бокс), [В. Звягінцев](#) (футбол), [Т. Козуліна](#) (тріатлон), [О. Кольчугіна](#) (парашут. спорт), [Л. Подкопаєва](#) (спорт. гімнастика), [Ю. Сухоруков](#) (кульова стрільба), [І. Ліщинська](#), [Н. Тобїас](#) та [Д. Юрченко](#) (усі – легка атлетика); тренери [О. Кожух](#) (плавання) та [Є. Волобуєв](#) (стрибки з жердиною); Герої Рад. Союзу [П. Бринько](#), [В. Давидов](#), [В. Зенцов](#) та ін.

Фотоїлюстрації

Рекомендована література

1. Земляк К. П., Критенко Г. П. Край Донецький. К., 1957;
2. Світличний К., Миронов М. Донецьк. К., 1966;
3. Дранко Н. С., Альтер М. С., Лисянський А. С. и др. Донецк: Истор.-экон. очерк. Д., 1969;
4. Бородай А. С., Кишкань В. П. Донецк вчера, сегодня, завтра. Д., 1970;
5. Миронов В. П. Город, в котором мы живем. Д., 1973;
6. 1977;
7. Бородай А. С. Донецк: Очерк. Д., 1973;
8. Книга о Донбассе: Природа, люди, дела. Д., 1977;
9. Памятные места Донбасса: Путеводитель. Д., 1979;
10. Донецк: Истор.-краевед. очерк. Д., 1981;
11. Килессо С. К., Кишкань В. П., Петренко В. П. и др. Донецк: Архит.-истор. очерк. К., 1982;
12. T. Friedgut. Iuzovka and Revolution: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. Vol. 1–2. Princeton; New Jersey, 1989;
13. Юз и Юзовка. Д., 2000;

14. Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. К., 2001.

Бібліографічний опис:

Донецьк / М. І. Волков // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-20800>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).